

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ГЕОГРАФІЯ

ВИПУСК 31

№ 3-4

SCIENTIFIC NOTES

**of Vinnytsya State Pedagogical University
named after Michailo Kotzubynsky**

SERIES: GEOGRAPHY

Issue 31

№ 3-4

ВІННИЦЯ

2019

**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. 2019. Вип. 31, № 3-4.
Вінниця, 2019. 135 с.**

Scientific notes of Vinnytsya State Pedagogical University named after Michailo Kotzubynsky. Series: Geography. 2019. Issue 31, № 3-4. Vinnytsya, 2019. – 135 p.

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 5 від 20 листопада 2019 р.)

Опубліковані результати досліджень антропогенних ландшафтів. Окремі статті присвячені натуральним ландшафтам, природничо- та суспільно-географічним дослідженням, прикладним проблемам географії, географічним проблемам окремих регіонів та охороні природи. Бібліографія у кінці статей.

Published results of studies of anthropogenic landscapes. Individual articles are devoted to natural landschaftam, natural and socio-geographical research, applied problems of geography, geographical problems of individual regions and Environment. The bibliography is at end of the articles.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Г.І. Дениsik – доктор географічних наук, професор (головний редактор) – Україна; **А.В. Гудзевич** – доктор географічних наук, професор (заступник головного редактора) – Україна; **В.М. Воловик** – доктор географічних наук, професор – Україна; **І.П. Ковальчук** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Ю.Г. Тютюнник** – доктор географічних наук, професор – Україна; **В.М. Петлін** – доктор географічних наук, професор – Україна; **П.О. Сухий** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Р.Л. Пенін** – доктор, професор географії – Болгарія; **В.М. Андрейчук** – доктор геолого-мінералогічних наук, професор – Польща; **М.Я. Таркіс** – професор географії – Канада; **О.М. Вітченко** – доктор географічних наук, професор – Білорусь; **О. Буга** – доктор-хабілітат, професор – Молдова; **В.І. Корінний** – кандидат геологічних наук, доцент (відповідальний секретар) – Україна.

Адреса редакційної колегії:

21100, природничо-географічний факультет, педагогічний університет, вул. Острозького, 32, Вінниця Тел. (0432) 27-64-66

Видання входить до Переліку наукових фахових видань України.

Наказ Міністерства освіти і науки України від 07.10.2015 за № 1021.

Видання включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз: ScholarGoogle, Index Copernicus.

Index Copernicus ICV 2018: 54.03

Відповідальні за випуск: Г.І. Дениsik, В.І. Корінний

ISSN 2312-2110

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2019

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Шуйський Ю.Д.	До питання про природні системи в різних середовищах географічної оболонки Землі	5
Чиж О.П.	Проблеми раціонального природокористування у межах середнього ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни	16
Канський В.С., Канська В.В.	Псевдогеогліфи	21
Дєдов О.В.	До питань удосконалення та встановлення терміносистеми ерозієзнавства	26

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

Денисик Г.І., Придеткевич С.С.	Сумісні дослідження антропогенних ландшафтів	33
Буряк-Габрись І.О.	Класифікація містечкових ландшафтів Східного Поділля	37
Koptieva T.S.	The concept of "landscape diversity" and contemporary problems of its research in the mining landscape of Kryvyi Rih region	44
Залізник Я.І.	Головні проблеми трансформації геосистем річок у Вінницькій області внаслідок антропогенного впливу	52
Мізіна С.К.	Просторово-часовий аналіз господарського освоєння ландшафту річища Трубіжу	61
Denysyk G.I, Valchuk-Orkusha O.M.	Not typical road landscape complexes: the core essence, classification, significance	68
Дідура Р.В.	Геохімічні дослідження дорожніх ландшафтів	74
Кізюн А.Г.	Розвиток екстремального туризму в межах Середнього Побужжя	81
Чернова Г.В.	Природні рекреаційні ресурси Вінниччини	86
Атаман Л.В.	Методологічні основи дослідження раціонального	

використання та охорони сакральних ландшафтів		
	на регіональному рівні	93
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ		
Нестерчук І.К.	Спеціалізація території як ключова ознака гастрономічних туристичних продуктів	98
Смочко Н.М.	Методологічні основи вивчення територіальних систем монорозвитку: закони та закономірності	108
Бірюкова Н.В., Волошин Д.В.	Диференційоване навчання у процесі вивчення географії	119
НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ		
Корінний В.І., Страшевська Л.В.	Буцький каньйон	127
ЮВІЛЕЇ		
	До 70-річчя професора Г.І Денисика	132

УДК 911.3

Смочко Н.М.

Мукачівський державний університет

Методологічні основи вивчення територіальних систем монорозвитку: закони та закономірності

У статті розкрито географічні закони і закономірності, які впливають на формування територіальних систем монорозвитку у сучасному геопросторі. Виділяють генетичні закони, структури, відповідності та функціональності. До найважливіших генетичних суспільно-географічних законів віднесено: закон геопросторового поділу праці та закон геопросторової інтеграції праці, які виступають основою утворення територіальних моносистем та розглядаються як стійкі, незмінні відображення суттєвих геопросторових відношень і зв'язків між чинниками геопросторової організації територіальних моносистем і територіальними результатами їхнього впливу – самими моносистемами. Закон геопросторової структурності дає можливість виділити базові територіальні системи моно розвитку (промислові, аграрні та рекреаційні), закони функціональності відображають суттєву взаємодію між входами і виходами територіальних моносистем, між окремими її компонентами, між геопросторовими структурами у процесі зміни їхніх станів. Конкретними часовими проявами дії законів є закономірності, які характеризують принципові особливості функціонування та просторового монорозвитку територіальних систем. Виділяють такі основні закономірності територіальних систем монорозвитку: територіальної моноспеціалізації, прогресуючої систематизації (інтегративності системи), прогресуючої централізації (децентралізації), територіальної комплексності, нестрогого (строгого) входження підсистем у систему, повторюваність функцій ядер системоутворення, формування «фрагментів» зон моноспеціалізації (монотериторії), відповідності систем розселення господарським територіальним моносистемам, відповідності соціальних територіальних моносистем розселення, зміни параметрів «виходів» систем внаслідок зміни параметрів її «входів» (гравітаційності), функціонування регульованої системи із циркуляцією інформації і зворотних інформаційних зв'язків.

Ключові слова: територіальна система монорозвитку, територія, географічні закони, суспільно-географічні закономірності.

Smochko N.M. Methodological bases for the study of territorial systems of mono-development: laws and patterns. The article reveals the geographical laws and patterns that affect the formation of territorial mono-development systems in modern geospace. They allocate genetic laws, structures, correspondences and functionalities. The most important genetic social and geographical laws include: the law of the geospatial division of labor and the law of geospatial integration of labor, that act as the basis for the formation of territorial monosystems and are considered as stable, unchanging mappings of significant geospatial relations and relationships between factors of the geospatial organization of territorial monosystems and the territorial results of their impact – the monosystems. The law of geospatial structurality makes it possible to distinguish the basic territorial mono-development systems (industrial, agricultural and recreational), the laws of functionality reflect the significant interaction between the inputs and outputs of territorial monosystems, between its individual components, between geospatial structures in the process of changing their states. Specific temporary manifestations of the laws are patterns that characterize the fundamental features of the functioning and spatial mono-development of territorial systems. The following basic patterns of territorial mono-development systems are distinguished: territorial mono-specialization, progressive systematization (system integrativity), progressive centralization (decentralization), territorial complexity, non-strict (strict) entry of subsystems into the system, repetition of the functions of the nuclei of systemic establishment, the formation of “fragments” of mono-specialization zones (monoteritory), compliance of resettlement systems with economic territorial monosystems, compliance of social territorial monosystems with resettlement systems, changes in the parameters of “outputs” of systems as a result of changes in the parameters of its “inputs” (gravity), the functioning of a regulated system with the circulation of information and feedback information links.

Key words: territorial system of mono-development, territory, geographical laws, social and geographical patterns.

Постановка проблеми. У контексті сучасних викликів географічній науці, пов'язаних з ускладненням і зміною змісту геосистем, актуальним стає вдосконалення і доповнення поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії, у тому числі аналіз організації, структури, закономірностей розвитку складних геосистем – територіальних суспільних систем, з яких складається географічний простір, а також суспільно-географічних процесів, під впливом яких він трансформується. Незважаючи на важливість формування територіальних систем на різних ієрархічних рівнях, до теперішнього часу проблема моноспеціалізованих територій та передумови утворення територіальних моносистем не знайшла свого відображення у фундаментальних дослідженнях суспільної географії, що пояснюється, з одного боку, новизною даного напрямку, з іншого – наявністю багатьох підходів до вивчення монотип різними науковими школами. Тому вивчення методологічних основ геопросторової організації територіальних моносистем (законів та закономірностей), в чому і вбачаємо актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування територіальних систем монорозвитку як складової суспільно-просторового процесу, відбувається згідно з географічними законами, які визначають просторову будову, структуру та динаміку їх розвитку. Як вважає С.Я. Нимнік, – «це закони формування і переформування географічних відносин і їх систем (мереж географічних відносин) під час географічних процесів і в результаті їх дії», тобто це «закони функціонування і розвитку структури географічного простору, що визначають перебіг географічних процесів, які відбуваються в ньому» [12, с.92]. Основним законом вона вважає процес суспільно-географічного системоформування, а особливими – закони просторової концентрації і комплексоформування, просторової інтеграції та диференціації [12, с.201].

В українській суспільній географії існують різні підходи до виділення суспільно-географічних законів (М.М. Паламарчук, М.Д. Пістун, О.І. Шаблій, 1980; 1990; 2001; С.А. Мороз, 1997; М.В. Багров, 2002; С.І. Ішук, 2002; О.Г. Топчієв, 2005 та ін.). Так, на думку С.А. Мороза, на суспільну географію поширюються загальні закони природи і суспільства [13], М.В. Багров формулює закони у контексті глобальних проблем людства, а О.І. Шаблій розглядає систему законів з погляду генетики, структурності, відповідності та функціональності, в основі яких є тип геопросторових відносин (зв'язків) між явищами, предметами і процесами [21, с. 225-226].

Конкретними проявами дії законів є закономірності. У цьому відношенні не можна не погодитися з твердженням П.Я. Бакланова, що «категорія закону містить в собі сутність явища. Категорія закономірності відображає найбільш стійку тенденцію реалізації цієї сутності. У зв'язку з цим закономірності конкретніші, вузькі і мінливі, ніж закони» [1, с. 26]. Безумовно, виявлення закономірностей відповідає емпіричному етапу пізнання, а законів – теоретичному. Відповідно, часовим проявом законів є закономірності, а суспільно-географічних законів – суспільно-географічні закономірності просторового розвитку. Як зауважує С.Я. Нимнік, географічні закономірності – «це загальні закони формування географічних відносин та їхніх систем» [12, с.92].

На думку українських вчених-географів, у суспільній географії закономірність – «це частковий прояв закону чи ще не «розпізнаний» не встановлений закон» [17, с.12]; «це форма прояву системи законів у певній галузі знання, її зміст не слід ототожнювати із звичайними функціональними залежностями»

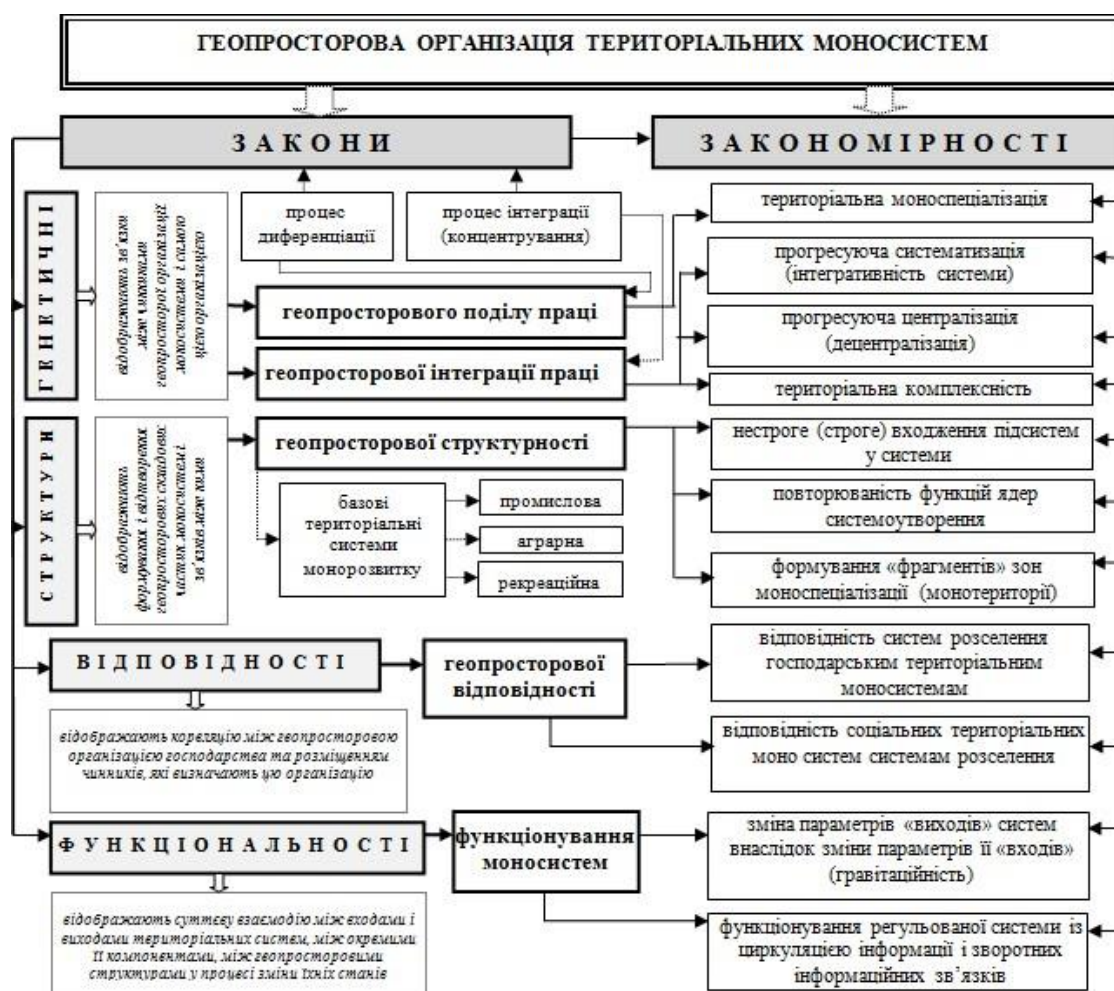
[15, с.12], а відтак обґрунтування закономірностей регіонального розвитку можна трактувати як вищий рівень теоретичного осмислення у суспільній географії [11, с.110]. Аналіз публікацій, присвячених цій темі, показав, що питання генезису і розвитку територіальних систем в умовах монорозвитку та виявлення законів та закономірностей їх формування й досі не отримали повного відображення в наукових дослідженнях, частіше все обмежується аналізом окремих аспектів існуючої проблеми.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення основних суспільно-географічних законів і закономірностей формування територіальних систем монорозвитку.

Виклад основного матеріалу. Територіальна система монорозвитку як дискретна форма територіальної організації суспільства характеризується сукупністю елементів або компонентів, підсистем, що перебувають у системутворюючих відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність або цілісність, якій притаманні якісно нові властивості, яких не мають географічні об'єкти, що її складають. Специфіка територіальної моносистеми, як і інших географічних систем полягає в тому, що її складові елементи займають фіксовані місця на земній поверхні і мають між собою ті чи інші просторові (територіальні) взаємини – відношення, взаємодію, взаємний вплив [17]. Тобто вони обмежені територією, на яку проектується структурна сутність моносистеми. В результаті відбувається територіалізація географічного простору і формування національних мереж, регіональних та локальних моносистем. Територіалізація трансформує геопростір в конкретну територіальну реальність, сприяє організації суспільства і трансформації хаосу складових елементів моносистем в територіальну впорядкованість (регулярність). Відповідно, суспільно-географічні закономірності формування територіальних моносистем характеризують принципові особливості їх побудови, функціонування та просторового монорозвитку. Обґрунтована О.І. Шаблієм система законів і закономірностей суспільної географії, є найбільш прийнятною для дослідження територіальних систем в умовах монорозвитку, і відповідно, визначення просторово-часових закономірностей розвитку та функціонування моносистем (рис. 1).

До найважливіших **генетичних суспільно-географічних законів** віднесено: закон геопросторового поділу праці та закон геопросторової інтеграції праці, які виступають основою утворення територіальних систем (в т.ч. моносистем як виду територіальних систем) та розглядаються як стійкі, незмінні відображення суттєвих геопросторових відношень і зв'язків між чинниками геопросторової організації територіальних моносистем і територіальними результатами їхнього впливу – самими моносистемами.

Закон геопросторового поділу праці проявляється за умови зосередження господарської діяльності та природокористування на територіях, які мають для цього найсприятливіші природні і суспільні умови, як з точки зору наявності та поєднання ресурсів, так і їх найефективнішої експлуатації як ринкового продукту. Адже, в основі закону геопросторового поділу праці лежить закон вартості, що обумовлює взаємозалежність між вартістю виробництва продукту (послуги) в межах однієї території і її транспортування в іншу територію (причому вартість повинна бути меншою) та вартістю її виробництва у іншій, у яку транспортують продукт (послугу) території. Таким чином, дія закону геопросторового поділу праці простежується в межах базових систем монорозвитку, сутність якого полягає в спеціалізації системи, що характеризується підвищеною концентрацією

Рис. 1. Закони і закономірності геопросторової організації територіальних моносистем [21, с. 221-247; 6, с. 90-96]

виготовлення продукту чи наданні тих послуг, які є основою для їх споживання, раціональної організації праці (*закономірність територіальної моноспеціалізації*).

Територіальну моноспеціалізацію визначають за допомогою індексу локалізації, який є відношенням частки певного виробництва регіону до загального виробничого показника у його суперсистемі [21, с.231].

Різномасштабність проявів дії закону геопросторового поділу праці і закономірності територіальної моноспеціалізації призводить до:

- закріплення виробництв за певними територіями відповідно наявних природних, економічних, соціальних та інших переваг, сприяє раціональному і економічно ефективному їх використанню;
- становлення і розвитку товарних відносин і товарного виробництва, підвищенню продуктивності суспільної праці;
- виникнення, формування і функціонування базових територіальних систем монорозвитку: промислових, аграрних, рекреаційних як форм зосередження людської діяльності;
- виділення ієрархічних рівнів територіальних систем монорозвитку: глобальний, національний, регіональний та локальний [18].

Основа для розуміння рівнів територіального поділу праці була закладена ще М.М. Баранським [2], тобто крім територіальних ієрархічних рівнів, він ще розрізняв його види: абсолютний (коли на даній конкретній території неможливе виробництво необхідної продукції) та відносний (коли виробництво товару в сприятливих районах значно дешевше, ніж в районах споживання цього продукту).

Закон геопросторової інтеграції зумовлює поглиблення геопросторового поділу праці і інтеграційних процесів. Зв'язки між елементами моносистеми стають все тіснішими, спостерігається зменшення самостійності (автономності) елементів моносистеми, відбувається диференціація та об'єднання її компонентів навколо ядра системоутворення (*закономірність прогресуючої систематизації*) [6;9]. При цьому відбувається розширення масштабів і укрупнення виробництва, ускладнення структури моносистеми і пошук нових ефектів синергії. Наявність прогресуючої систематизації обумовлює концентрацію елементів моносистеми, їх внутрішню виробничо-економічну та соціально-обслуговуючу зв'язаність і відповідно, інтенсифікацію конкурентної боротьби за допомогою інновацій [4].

Зокрема, в аграрній системі монорозвитку за напрямом інтеграційних зв'язків виділяється вертикальна інтеграція, що виражається в об'єднанні виробників, які функціонують на послідовних стадіях одного виробничого ланцюга (в одному випадку – інтеграція переробників сільськогосподарської продукції, операторів аграрного ринку, а в іншому – постачальників палива, насіння, добрив і послуг для сільгоспвиробників). Горизонтально інтегровані формування створюються в результаті об'єднання підприємств, які знаходяться на одному рівні продовольчого ланцюга, наприклад сильних і неплатоспроможних сільськогосподарських підприємств. Диверсифіковані інтегровані структури в агропромисловій сфері формуються при об'єднанні сільськогосподарських підприємств з організаціями не пов'язаними з сільським господарством єдиним технологічним процесом. У сучасному сільському господарстві це в основному машинобудівні, транспортні, підприємства легкої промисловості, сировинного комплексу та інші, за участю яких створюються конгломерати, діючі на декількох не пов'язаних між собою ринках [3, с.262].

В рекреаційних моносистемах зростання попиту (як поступальний процес, обумовлений внутрішньою логікою, так і пов'язаний з кон'юнктурою ринку) призводить до концентрації виробництва турпродукту, де простежуються гравітаційні просторові процеси тяжіння виробників-продуцентів туристичних послуг (послуг розміщення, екскурсійного обслуговування, дозвілля, харчування та інших складових гостинності) до місцевих територіально-рекреаційних систем як до джерел туристичних і трудових ресурсів, та посередницької діяльності з формування комплексного турпродукту – до місць концентрації споживачів. Тобто, відбувається процеси об'єднання (інтеграції) елементів системи та ускладнення структури підсистем, що характеризуються ефектом «стягування», обумовленим переміщенням туристів від місця проживання (та, як частковий варіант, придбання комплексного туру) до місця проведення дозвілля, яке в даному випадку є «фокусом» споживчих уподобань (туристичної мотивації). Цей ефект закріплюється формуванням просторово виражених в транспортній інфраструктурі туристичних коридорів [9].

Таким чином, процес територіальної інтеграції (концентрації) господарської діяльності проявляється формуванням ядра моносистеми, концентрацією його господарської діяльності, величина та зв'язність якого обумовлена фінансовими та інформаційно-технологічними можливостями монотериторії, що

супроводжується територіальним розширенням ядра (центру) системоутворення, ускладненням його функцій, посиленням внутрішньої зв'язаності елементів, компонентів, підсистем, що в результаті призводить утворення локальних моно-систем різної типології та ієрархічного рівня, що характеризуються цілісністю територіальної організації виробництва і системи розселення (*закономірність наростання прогресуючої централізації*).

Як зазначає О.О. Любіцева, прогресуюча централізація туристичного процесу визначається зростанням територіальної концентрації та спеціалізації структурних компонентів індустрії туризму, що проявляється у формуванні ядер концентрації туристичної діяльності, тобто ядер локальних рекреаційних моно-систем, і зафіксована рухом туристичних потоків певної інтенсивності у певних напрямках (туристичними коридорами). Найвні гравітаційні процеси проявляються формуванням геопросторового каркасу туристичного ринку, де ядра різного порядку і рівня сформованості зв'язані між собою інфраструктурними полімагістральними транспортно-логістичними сервісними коридорами та можуть бути стихійними, тобто носити хаотичний характер або планованими і впорядкованими [8].

Закон геопросторової інтеграції праці проявляється через *закономірність територіальної комплексності* і є однією з найважливіших форм інтеграції на різних геопросторових рівнях моно-систем. За визначенням М.М. Паламарчука територіальна комплексність передбачає наявність взаємозв'язаності і пропорційності між виробництвами певної території, що сприяє отриманню певного економічного ефекту, максимально і раціонально використовуючи природні, трудові й інші економічні ресурси, а також переваги економіко-географічного положення, шляхом розміщення певних територіальних поєднань [14, с.10]. Однак, як зауважує О.І. Шаблій, не слід зводити риси комплексності – взаємопов'язаність певних компонентів (елементів) і збалансованість (пропорційність) розвитку цих складових частин лише до виробничо-технологічної зв'язаності чи збалансованості, адже існує зв'язність і взаємообумовленість між сферами господарства і його секторами, між природним потенціалом території і її господарством, між населенням, як виробником і споживачем, і господарством тощо. Отже, розгортається не лише виробничо-технологічна, але й ширше – соціально-економічна, еколого-господарська, соціально-екологічна комплексність [21, с.235]. Відповідно до цих видів комплексності формуються базові територіальні системи монорозвитку: промислова, аграрна та рекреаційна.

Як зазначає у своїх наукових дослідженнях О.В. Заставецька «...територіальна комплексність виступає як суперсистема по відношенню до регіональної і локальної комплексності...» суспільства, яке має високий ступінь усупільнення виробництва, зокрема – галузевий поділ праці; спеціалізацію і кооперування; комбінування і концентрацію виробництва; територіальний поділ і інтеграцію праці; формування виробничих і територіальних утворень та ін. [7, с.11]. Тобто у цій суперсистемі мають бути відокремлені виробничі ланки, які здатні забезпечувати стійкі й безперервні, різномасштабні та різнорівневі виробничо-технологічні, інформаційно-управлінські, фінансово-розподільчі та інші взаємозв'язки між компонентами та суб'єктами моно-системи, та у процесі взаємодії (інтеграції) перетворитися у єдиний суспільно-виробничий процес, що характерно для моно-системи як самодостатньої системи, симплексний ефект якої обумовлює її саморозвиток і здатність до регенерації (постійного відновлення).

Відповідно до наукових поглядів О.О. Любіцевої [9], П.О. Масляка [10]

інтеграційні процеси в рекреаційній моносистемі зумовлені:

- спеціалізацію певних територій на наданні тих чи інших рекреаційних послуг та комплексністю обслуговування рекреантів;
- постійним поглибленням і розширенням зв'язків між окремими спеціалізованими територіями, що зумовлює виникнення різноманітних допоміжних, обслуговуючих та інших підприємств, установ і закладів;
- формуванням комплексних територіальних поєднань (моноутворень), які дають додатковий соціально-екологічний ефект саме за рахунок формування територіально-господарського комплексу (територіальних моно систем);
- транснаціоналізацією туристично-рекреаційної діяльності, яка проявляється в інтернаціоналізації праці, проявом якої є уніфікація технологій та стандартизація обслуговування;
- концентрації капіталу та його вільного перебігу відповідно до умов забезпечення прибутковості;
- централізації управління, яка зростає відповідно інформаційно-технологічним можливостям і закріплена доступом до глобальних розподільчих мереж.

Дія цих процесів в цілому призводить до поляризації туристичного процесу й фіксується його багатоярусністю. При чому, будь-яка структурна невідповідність індустрії туризму обумовлює екстенсивний шлях розвитку і призводить до переексплуатації наявних ресурсів, спричинюючи дегресивні процеси, що негативно впливає на всі функції туризму (від економічних до соціокультурних). Крім того, розвиток такої індустрії туризму нестійкий, підвладний зовнішнім впливам, які часто гальмують процеси ринкоутворення та консолідації суб'єктів ринкової діяльності [9; 10].

Закон геопросторової структурності відображає геопросторові процеси формування і трансформації територіальних систем і зв'язків між ними та їх геопросторових підсистем – базових територіальних систем монорозвитку (промислових, аграрних, рекреаційних), тобто стійкі (інваріантні) форми її існування, що характеризуються просторово-часовою локалізацією і функціональною приналежністю. Якщо припустити, що територіальні системи строго входять у системи вищого ієрархічного рівня, то виявиться, що така ситуація у реальності трапляється надзвичайно рідко, вона не є необхідною, а скоріше випадковою, отже, закономірним є нестроге входження субсистем у систему (*закономірність нестрогого входження підсистем у систему*) [19]. Ця закономірність проявляється на локальному рівні функціонування базових моносистем. Дані моносистеми можна змодельовувати графами з дерево-подібною структурою [21, с.241].

Оскільки туристичний процес є геопросторовим за сутністю, то в основі формування регіонального ринку лежать просторові зв'язки між споживачами та виробниками турпродукту, і між виробниками турпродукту, що забезпечують споживання туристичних послуг. Властива туристичному ринку нестрога ієрархічність проявляється в доступності турпродукту саме місцевих турринків, сформованих на базі локальних рекреаційних моносистем [9].

Поруч з цим існує *закономірність повторюваності функцій ядер системоутворення різних ієрархічних рівнів* (ядра моносистем вищого таксономічного рангу виконують функції ядер нижчого рівня ієрархії). Як зазначає О.Г. Топчієв, ієрархічна структура геосистем зумовлює їхню еквіпоненціальність, тобто кожний суспільно-географічний об'єкт може розглядатись як геосистема, що складається з певних елементів; разом з тим цей самий об'єкт може розглядатися

одночасно і як один з елементів геосистеми більш високого рівня, що охоплює кілька таких об'єктів [16, с.171-172]. В рамках соціогеосистем на одній і тій же території можна виділити системи різного рівня організації в залежності від характеру і набору елементів територіальна система природокористування, територіально-виробнича, територіальна соціально-економічна, територіально-суспільна системи. При цьому кожна наступна включає в себе елементи попередньої і збагачується відповідними новими елементами. Видове різноманіття територіальних суспільних систем не обмежується рівнем організації територіальних систем вертикальній ієрархічності. Можна виділити і інші територіальні системи, що відображають конкретні види діяльності і включають в себе відповідні елементи, тобто базові моно системи, наприклад промислова, аграрна, рекреаційна, транспортна та інші, при цьому ядра системоформування, як правило, будуть зберігатися, що відображає наявність ієрархічно супідрядних систем різного територіального охоплення.

Прикладом відображення закону структурності у геопросторовій аграрній моносистемі є так звані кільця Тюнена, що зумовлюють формування, функціонування і постійне відтворення своєрідних зон товарної спеціалізації сільського господарства у вигляді кілець (*закономірність формування «фрагментів» зон моноспеціалізації*) та на сучасному етапі виявляються у формуванні «фрагментів» зон спеціалізації, т.з. моноутворень (монотериторій), що характерно для локального рівня моносистем [21, с.241].

Зако́ни відповідності характеризують збіг територіальних структур, які належать до різних сфер суспільства (виробництва і розселення, систем розселення і сфери послуг тощо). Вони простежуються на всіх рівнях базових моносистем і виявляються через збіг ядер розселення і виробництва, через залежність між величиною елемента моносистеми і його рангом в моно системі (*закономірність відповідності одних територіальних структур іншим структурам*) [6, с. 92].

У своїх дослідженнях О.О. Любіцева вказує, що ринок туристичних послуг є складовою ринку послуг, структурним компонентом сфери обслуговування населення і його територіальна структура формується у відповідності системам розселення. При цьому ієрархічна структура дисперсних елементів туристичного ринку певного рівня практично відповідає залежності формули Ціпфа «ранг – людність», оскільки, за інших незмінних умов, обсяг попиту прямо пропорційний величині поселення і відповідно це правило діє й для пропозиції, але його дія ускладнюється кон'юнктурою та умовами конкуренції [9]. Також подібна залежність «ранг – основні виробничі засоби» існує між рангом і сферою послуг міських поселень систем. Це свідчить про високу додатню кореляцію самих рангів різних показників (населення, господарство, сфера послуг), що підтверджує високий рівень відповідності одних територіальних структур іншим [21, с.243].

Зако́ни функціонування відображають зміну стану моносистеми в цілому та її структурних елементів, що передусім супроводжується зміною параметрів «виходів» моносистеми внаслідок зміни параметрів її «входів» з урахуванням зворотніх зв'язків [21, с.243]. Вони характеризують діяльність моносистеми, ґрунтуються на принципі керованості (внутрішньої самоорганізації та самовідтворення) систем, явищ, процесів [9]. Цими законами визначаються часові зміни у моносистемах під впливом різноманітних чинників, особливо зовнішніх, а також зміни територіальної, управлінської структур, особливостей функціонування у

певних умовах [6, с.91].

Гравітаційна закономірність, виражається в тому, що сила взаємовпливу і взаємодії географічних елементів моносистеми при рівних умовах пропорційна їх соціально-економічним величинам і обернено пропорційна відстаням між ними. Тобто, як зауважує О.О. Любіцева у функціонуванні та геопросторовій організації ринку туристичних послуг логічно вписуються в гравітаційні моделі поля тяжіння, де «точками тяжіння» є місцеві територіальні ринки, «маса» яких вимірюється обсягами попиту (кількість туристів) і пропозиції (потужність і пропускна спроможність функціонально-господарських та територіально-господарських складових індустрії туризму), а «відстань» – доступністю турпродукту, яка параметризується або витратами часу, або грошей. Тобто, туристичні переміщення, як тимчасові міграційні потоки, можуть моделюватися формулою «ізоморфною до відомої формули закону гравітації І. Ньютона» [9, с.145].

Також є очевидним, що жодне місце (ділянка земної поверхні) не може задовольнити всі потреби свого населення, в силу чого виникає необхідність обміну функціями (спеціалізація, територіальний поділ та інтеграція праці, управління, інформація), що лежить в основі більшості просторових взаємодій (*закономірність функціонування регульованої системи із циркуляцією інформації і зворотних інформаційних зв'язків*).

Висновки і пропозиції. Таким чином нами було проаналізовано систему законів геопросторової організації територіальних систем монорозвитку з погляду генетики, структурності, відповідності та функціональності, в основі яких закладено тип геопросторових відносин (зв'язків) між явищами, предметами і процесами та розкрито їх просторово-часові прояви – закономірності, зокрема територіальної моноспеціалізації, прогресуючої систематизації (інтегративності системи), прогресуючої централізації (децентралізації), територіальної комплексності, нестрогого (строгого) входження підсистем у систему, повторюваність функцій ядер системоутворення, формування «фрагментів» зон моноспеціалізації (монотериторії), відповідності систем розселення господарським територіальним моносистемам, відповідності соціальних територіальних моносистем системам розселення, зміни параметрів «виходів» систем внаслідок зміни параметрів її «входів» (гравітаційності), функціонування регульованої системи із циркуляцією інформації і зворотних інформаційних зв'язків. Визначено, що найважливішими чинниками територіальної організації моносистем, що зумовлюють дію генетичних законів і закономірностей є: природно-географічні, що вказують на специфіку геопросторового розміщення і розподіл природно-ресурсного потенціалу моносистеми; екологічний (екологічні обмеження, екобезпека), що передбачає здійснення раціональної господарської діяльності, збереження й оптимізацію середовища функціонування моносистеми, забезпечення помірного суспільного споживання шляхом посиленого екомоніторингу за експлуатацією ресурсів моносистеми; *демографічний*, в т.ч. *працересурсний*, який відображає природний та міграційних рух населення, статеві-вікову структуру населення, працересурсний потенціал, систему розселення; *соціальний*, що характеризує геопросторові відмінності у соціально-класовій структурі населення, рівні прибутків, розподілі багатства, рівні життя, тощо; існуюча, історично сформована *геопросторова організація виробництва*; *економіко-географічне* (в тому числі транспортно-географічне, транскордонне і сусідське) *положення* моносистеми. Також виявлено, що закономірності в окремі періоди геопросторової організації суспільства можуть мати різну силу впливу на закони та навіть змінювати напрям їх дії.

1. Бакланов П.Я. Динамические пространственные системы промышленности: Теоретический анализ / П.Я. Бакланов. М., 1978. – С. 26.
2. Баранский Н.Н. Географическое разделение труда / Н.Н. Баранский // Становление советской экономической географии. – М.: Мысль, 1980. – С.96-159.
3. Басюркіна Н.Й. Класифікаційні ознаки і види агропромислових формувань в Україні / Н.Й. Басюркіна // Вісник соціально-економічних досліджень – 2012 – випуск 4 (47) – С. 260-270.
4. Ганущак-Єфіменко Л.М. Аналіз системних властивостей галузевих кластерів у контексті розвитку урбаністичної інфраструктури / Л. М. Ганущак-Єфіменко, Б. М. Злотенко // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія: Економічні науки – 2018. – № 4 (125). – С. 8-18.
5. Заставецкая О.В. Основные методические подходы к исследованию комплексного экономического развития территории (на примере административной области) / О.В. Заставецкая // Методические основы географических исследований природных и общественно-территориальных комплексов. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 103-107.
6. Заставецька Л.Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: Монографія / Л.Б. Заставецька. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.
7. Заставецка О.В. Комплексний економічний і соціальний розвиток території : теоретичні і методичні основи дослідження : [монографія] / О.В. Заставецька. – Тернопіль : ТДПУ, 1997. – 235 с.
8. Любіцева О.О. Геопросторова організація туристичного процесу: автореф. дис... докт. геогр. наук: 11.00.02 – економічна та соціальна географія / О.О. Любіцева // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – 29 с.
9. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О.О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2002. – 436 с.
10. Масляк П.О. Рекреаційна географія: навч. посіб. / П.О. Масляк. – К.: Знання, 2008. – 343 с
11. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку : [монографія] / К. В. Мезенцев. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. – С. 110.
12. Метесте У.И. Современная география: вопросы теории / У.И. Метесте, С.Я. Нымник. – М.: Мысль, 1984 – с.92 с.
13. Мороз С.А. Методологія географічної думки: навчальний збірник / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.
14. Паламарчук М.М. Современное состояние учения о производственно-территориальных комплексах и задачи его дальнейшего развития / М.М. Паламарчук // Закономерности формирования производственно-территориальных комплексов. – К., 1968. – С. 10.
15. Пістун М.Д. Історія розвитку категорії та її вживання в українській географії / М.Д. Пістун // Проблеми суспільної географії. Територіальна організація суспільства: розуміння категорії. Матеріали теоретико-методологічного семінару, Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р. / За наук. редакцією Г.П. Підгрушного. – К. : Інститут географії НАН України. – Вип. 1. – 2010. – С. 12.
16. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник / О.Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, – 2001. – 560 с.
17. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : [навчальний посібник] / О.Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 12.
18. Фашевський М.І. Методологічні засади територіальної організації господарства / М.І. Фашевський // Проблеми суспільної географії. Територіальна організація суспільства: розуміння категорії //Матеріали теоретико-методологічного семінару, Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р. /За наук. редакцією Г.П.Підгрушного. – К.: Інститут географії НАН України. – Вип.1. – 2010. – С. 15-18.
19. Шаблій О.И. Особенности пространственной организации территориальных систем расселения / О.И. Шаблій, Б.И. Заставецкий, М.З. Мальский // География населения. – Ленинград, 1984 – С.7-8.
20. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії: / О.І. Шаблій. - Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001. – 744 с.
21. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії : підручник / О.І. Шаблій – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 225-226.

1. Baklanov P.Ya. Dynamicheskiye prostranstvennyye systemy promyshlennosti: Teoreticheskiy analiz / P.Ya. Baklanov. – M., 1978. – S. 26.
2. Baranskiy N.N. Heograficheskoye razdeleniye truda / N.N. Baranskiy // Stanovleniye sovetskoy ekonomicheskoy heografyy. – M.: Mysl', 1980. – S. 96-159.
3. Basyurkina N.Y. Klasyfikatsiyni oznaky i vydy ahropromyslovykh formuvan' v Ukrayini / N.Y. Basyurkina // Visnyk sotsial'no-ekonomichnykh doslidzhen'. – 2012. – Vypusk 4 (47). – S. 260-270.
4. Hanushchak-Yefimenko L.M. Analiz systemnykh vlastyvostey haluzevykh klasteriv u konteksti rozvytku urbanistychnoy infrastruktury / L. M. Hanushchak-Yefimenko, B. M. Zlotenko // Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu tekhnolohiy ta dyzaynu. Seriya: Ekonomichni nauky. – 2018. – № 4 (125). – S. 8-18.
5. Zastavetskaya O.V. Osnovnyye metodycheskiye podkhody k yssledovanyyu kompleksnoho ekonomicheskoho rozvytyya terrytoryy (na prymerе admynstratyvnoy oblasti) / O.V. Zastavetskaya // Metodycheskiye osnovy heograficheskyykh yssledovanyy pryrodnykh y obshchestvenno-terrytorial'nykh kompleksov. – K.: Naukova dumka, 1989. – S. 103-107.
6. Zastavets'ka L.B. Systemy rozselennya i heoprosorovi problemy vdoskonalennya administratyvno-terrytorial'noho ustroyu Ukrayiny: monohrafiya / L.B. Zastavets'ka. – Ternopil': TNPU im. V. Hnatyuka, 2013. – 332 s.
7. Zastavets'ka O.V. Kompleksnyy ekonomichnyy i sotsial'nyy rozvytok terytoriyi: teoretychni i metodychni osnovy doslidzhennya: [monohrafiya] / O.V. Zastavets'ka. – Ternopil' : TDPU, 1997. – 235 s.
8. Lyubitseva O.O. Heoprosorova orhanizatsiya turystychnoho protsesu: avtoref. dys... dokt. heohr. nauk: 11.00.02 ekonomichna ta sotsial'na heografiya / O.O. Lyubitseva // Kyivskyy natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyiv: KNU im. T. Shevchenka, 2003. – 29 s.
9. Lyubitseva O.O. Rynok turystychnykh posluh (heoprosorovi aspekty) / O.O. Lyubitseva. – K. : Al'terpres, 2002. – 436 s.
10. Maslyak P.O. Rekreatsivna heografiya: navch. posib. / P.O. Maslyak. – K.: Znannya, 2008. – 343 s.
11. Mezentsev K. V. Suspil'no-heografichne prohnozuvannya rehional'noho rozvytku : [monohrafiya] / K. V. Mezentsev. – K. : VPTs «Kyiv. un-t», 2005. – S. 110.
12. Meteste U.Y. Sovremennaya heografyya: voprosy teoryy / U.Y. Meteste, S.Ya. Nymnyk. – M.: Mysl', 1984. – 92 s.
13. Moroz S.A. Metodolohiya heografichnoyi dumky: navchal'nyy zbirnyk / S.A. Moroz, V.I. Onopriyenko, S.Yu. Bortnyk. – K.: Zapovit, 1997. – 333 s.
14. Palamarchuk M.M. Sovremennoye sostoyaniye uchenyya o proyzvodstvenno-terrytorial'nykh kompleksakh y zadachy eho dal'neysheho rozvytyya / M.M. Palamarchuk // Zakonomernosty formirovaniya proyzvodstvenno-terrytorial'nykh kompleksov. – K., 1968. – S. 10.
15. Pistun M.D. Istoriya rozvytku katehoriyi ta yiyi vzhvanyya v ukrayins'kiy heografii / M.D. Pistun // Problemy suspil'noyi heografii. Terrytorial'na orhanizatsiya suspil'stva: rozuminnya katehoriyi. Materialy teoretyko-metodolohichnoho seminaru, Instytut heografii NAN Ukrayiny, 4 ta 11 bereznya 2010 r. / za nauk. redaktsiyeyu H. P. Pidhrushnoho. – K. : Instytut heografii NAN Ukrayiny. – Vyp. 1. – 2010. – S. 12.
16. Topchiyev O.H. Osnovy suspil'noyi heografii: navchal'nyy posibnyk / O.H. Topchiyev – Odesa: Astroprynt, 2001. – 560 s.
17. Topchiyev O.H. Suspil'no-heografichni doslidzhennya: metodolohiya, metody, metodyky : [navchal'nyy posibnyk] / O. H. Topchiyev. – Odesa : Astroprynt, 2005. – S. 12.
18. Fashchevskyy M.I. Metodolohichni zasady terytorial'noyi orhanizatsiyi hospodarstva / M.I. Fashchevskyy // Problemy suspil'noyi heografii. Terrytorial'na orhanizatsiya suspil'stva: rozuminnya katehoriyi // Materialy teoretyko-metodolohichnoho seminaru, Instytut heografii NAN Ukrayiny, 4 ta 11 bereznya 2010 r. / za nauk. redaktsiyeyu H.P. Pidhrushnoho. – K.: Instytut heografii NAN Ukrayiny, 2010. – Vyp.1. – S. 15-18.
19. Shablyy O.Y. Osobennosty prostranstvennoy orhanyzatsiyi terrytorial'nykh system rasselenyya / O.Y. Shablyy, B.Y. Zastavetskiy, M.Z. Mal'skiy // Heografyya naselenyya. – Lenynhrad, 1984 – S. 7-8.
20. Shablyy O.I. Suspil'na heografiya: teoriya, istoriya, ukrayinoznachchi studiyi / O. I. Shablyy. – L'viv: L'vivskyy natsional'nyy universytet im. I.Franka, 2001. – 744 s.
21. Shablyy O.I. Osnovy zahal'noyi suspil'noyi heografii : pidruchnyk / O.I. Shablyy – L'viv: Vydavny- chy tsestr LNU im. Ivana Franka, 2003. – S. 225-226.

Подано до редакції 14.11.2019

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>